

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Medium en macht in de middeleeuwen

Jasperse, Jitske

Citation

Jasperse, J. (2019). Medium en macht in de middeleeuwen. *Leidschrift*, 34(januari: Tussen Kunst en Koning. De relatie tussen kunst en politiek vanaf de middeleeuwen), 75-91. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3180804>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3180804>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Medium en macht in de middeleeuwen

Jitske Jasperse

Het Egmondse timpaan met de representatie van gravin Petronilla van Holland (†1144) en het zegel van gravin Mathilde van Vlaanderen (†1218) staan in dit artikel centraal (afb. 1 en 2). Deze twee objecten hebben op het eerste gezicht weinig met elkaar te maken. Materiaal, techniek, dimensie en gebruikerscontext zijn immers totaal verschillend. Dit artikel laat echter zien dat in de middeleeuwen visuele media nauw verbonden waren aan het bedrijven van politiek en dat vrouwen hierin een cruciale rol speelden.¹

Dat de macht van vrouwen in het verleden onderbelicht is gebleven, heeft te maken met een eenzijdige definitie van macht die gepaard gaat met een focus op een bepaald type bronnen. Historici definieerden macht aan de hand van de werking van formele instituties die door mannen gecreëerd en gedomineerd werden, zoals investituur en recht. Deze historici keken daarom met name naar geschreven bronnen: officiële documenten die in hun ogen het politieke denken en handelen van middeleeuwse mensen het beste weergaven. Het gevolg was dat materiële bronnen – zoals textiel, zegels, liturgisch vaatwerk, sieraden, sculptuur en architectuur – veel minder aandacht kregen in de bestudering van de uitoefening van macht. Het is echter juist de middeleeuwse materiële en visuele cultuur van de elite die aantoont dat adellijke vrouwen zich ook politiek manifesteerden.

Machtspolitiek kan veel breder beschouwd worden door, enerzijds, macht te definiëren als ‘meer of minder uitgedachte en gecalculerde acties die ten doel hebben de handelingen van andere mensen te beïnvloeden’ en, anderzijds, materiële cultuur tot het bronnenmateriaal te rekenen.² Het gaat dan niet alleen om het uitbreiden en consolideren van de claim op land en mensen, bijvoorbeeld via oorlogen en allianties. Ook andere acties die als

¹ In de mediëvistiek heerst ondertussen consensus dat vrouwen macht hadden. Hoe macht gedefinieerd moet worden, staat echter steeds weer ter discussie. Zie A. Livingstone, ‘Recalculating the Equation: Powerful Woman = Extraordinary’, *Medieval Feminist Forum* 51.2 (2015) 17-29; M. A. Kelleher, ‘What Do We Mean by “Women and Power”?’, *Medieval Feminist Forum* 51.2 (2015) 104-115.

² ‘modes of action, more or less considered and calculated, that were destined to act upon the possibilities of action of other people’, Michel Foucault, ‘The Subject and Power’, in: J. D. Faubion ed. en R. Hurley vert. Michel Foucault: *Power, Essential Works of Foucault, 1954-1985*, vol. 3 (New York 2000) 326-348: 341; Kelleher, ‘What Do We Mean’, 109.

doel hadden om nieuwe situaties te bewerkstellingen of oude afspraken te bestendigen maakten deel uit van machtspolitiek. De adel steunde kloosters en kathedralen bijvoorbeeld middels schenkingen van *vasa sacra* (zoals gouden kruizen, zilveren reliekhouders, bronzen kandelaars) en liturgische gewaden van zijde en bezet met goud (vanuit Iberia en Afrika geïmporteerd) om hun eigen liturgische en dynastieke nagedachtenis levend te houden.³ In de middeleeuwen had politiek dus ook een materiële en religieuze dimensie.

Gravin Petronilla had dit perfect in de gaten toen zij ‘God voor haar dode echtgenoot uit innerlijke compassie op die plaats [de abdij van Egmond] voor zijn zielenheil een dorsale en een kazuifel en aan de geliefde broeders een land dat per jaar 2 pond opbracht; bovendien voor de bouw van de kerk 13 pond’ schonk.⁴ Haar echtgenoot Floris II had overigens voor zijn dood ook bijgedragen aan de collectie liturgisch textiel door vier koorkappen en een zeer kostbare dalmatiek te doneren, en bovendien een mark goud voor het schrijn van de heilige Adelbert. Het grafelijk echtpaar trad dus op als schenkers van waardevolle objecten die niet alleen hun verbondenheid met de abdij moesten benadrukken, maar ook hun wens om herinnerd te worden tot uiting brachten. Bovendien werd via luxe goederen en geldschenkingen ook de machtige positie van het grafelijke huis expliciet gemaakt. Verbondenheid, nagedachtenis en prestige werden echter niet alleen bestendigd door de actie van de schenking zelf, maar ook door zulke donaties op perkament vast te leggen. Zo bleven ze voor de grafelijke nakomelingen en voor de monniken bewaard en waren dus onderdeel van een ‘collectief geheugen’ waaruit men later kon putten.⁵

³ Zie bijvoorbeeld Erin Jordan, *Women, Power, and Religious Patronage in the Middle Ages*, The New Middle Age (New York 2006).

⁴ *Nobilis Petronilla super maritum mortuum gerens pietatis viscera obtulit Dei ad eundem locum pro anima eius dorsale unum, casulam anuam, ad fratrum caritatem terram singulis annis II libras persolventem, insuper ad edificium templi XIII libras. Liber Sancti Adalberti met Gravenregister (1125-1133)*, geciteerd uit *Ad Flaridingun. Vlaardingen in de elfde eeuw*, K. Nieuwenhuis en T. de Ridder ed. (Hilversum 2012) 104. Deze optekening is in licht veranderde vorm overgenomen in het *Chronicon Egmundanum*. Zie de *Annalen van Egmond. De Annales Egmundenses tezamen met de Annales Xantenses en het Egmondse leven van Thomas Becket*, M. Gumbert-Hepp en J.P. Gumbert ed. en vert. *Het Chronicon Egmundanum*, J.W.J. Burgers ed. (Hilversum 2007) 162-163. In het vervolg afgekort tot *Annales en Chronicon*.

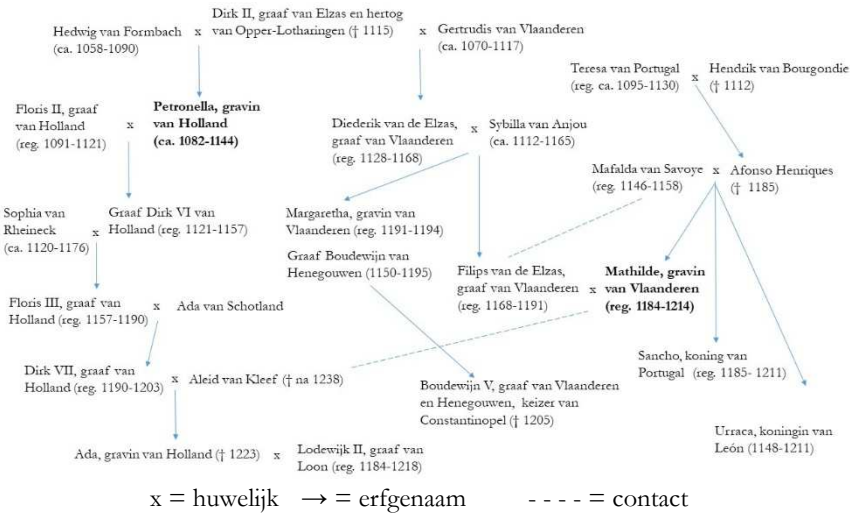
⁵ Dat dit ook gebeurde, blijkt bijvoorbeeld uit de *Chronicon Egmundanum* (1269-1272), dat door Jan Burgers als ‘een kroniek van de Hollandse gravendynastie’ getypeerd is en waarvoor de schrijver teksten gebruikte die in Egmond aanwezig

Voordat de vraag naar visuele media als machtsinstrumenten in de handen van Petronilla en Mathilde verder uitgewerkt wordt, moet nog iets gezegd worden over de kunstenaars die de objecten vervaardigden. Voor de vroege en hoge middeleeuwen is meestal niet vast te stellen wie de makers precies waren. Soms zijn er inscripties die een naam en status onthullen, maar ook dan is een identificatie lastig. Veelal is het niet duidelijk of met de naam de opdrachtgever (bijvoorbeeld Petronilla), de bedenker (misschien de abt van Egmond) of de uitvoerder (de ambachtsman) bedoeld wordt. Het leidt echter geen twijfel dat het stenen timpaan en het zegelstempel niet als autonome objecten uit het brein van kunstenaars ontsproten, maar doorgaans in opdracht vervaardigd werden. Dat neemt niet weg dat de anonieme makers wel degelijk hebben bijgedragen aan de beeldvorming van de twee gravinnen.

Twee twaalfde-eeuwse gravinnen

Zoals zoveel adellijke dochters verlieten ook de Duitse Petronilla (ca. 1082-1144) en de Portugese Mathilde (1151-1218) hun ouderlijk huis om met aanzienlijke echtgenoten te trouwen. De vrouwen die twee generaties van elkaar verwijderd waren, hebben elkaar nooit gekend, maar de vereenvoudigde stamboom maakt duidelijk dat zij via ingewikkelde afstammingslijnen met elkaar verbonden waren.

waren, zoals de *Annales Egmondenses*, *Vita Adalberti*, *Historia sancti Adalberti*, *Liber Sancti Alberti* (een verzameling van oude optekeningen die rond 1225 zijn gebundeld). *Annales en Chronicon*, XLVI (typering) en XLV-XLVI (bronnen).

x = huwelijk → = erfgenaam - - - = contact
 Tabel 1 Vereenvoudigde stambomen Petronilla van Holland en Mathilde van Vlaanderen. Ontwerp: auteur.

Petronilla was de dochter van Dirk II, graaf van de Elzas en hertog van Opper-Lotharingen, en diens echtgenote Hedwig van Formbach. Rond 1100 trouwde ze met graaf Floris van Holland (reg. 1091-1121).⁶ Voor Floris was de keuze voor een bruid uit het Duitse rijk geen noviteit, aangezien zowel zijn moeder, grootmoeder als overgrootmoeder er vandaan kwamen.⁷ Floris moet in de ogen van Petronilla's ouders geen slechte partij geweest zijn. Zijn graafschap was aanzienlijk. Behalve het huidige Noord-Holland, besloeg het ook Zuid-Holland, de Zuid-Hollandse eilanden, Terschelling, Vlieland, Urk, Schokland en een deel van wat nu Noord-

⁶ G.N.M. Vis, 'Petronella de Flinke. Gravin Petronella van Holland en de voogdij over het klooster Egmond in de jaren 1121-1130' in: M. Mostert ed., *Vrouw, familie en macht* (Hilversum 1990) 181-193; E.H.P. Cordfunke, 'Petronilla van Saksen'. [Http://resources.huylgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Petronilla van Saksen](http://resources.huylgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Petronilla%20van%20Saksen) [13/01/2014], geraadpleegd 8 augustus 2018. Voor een alternatieve huwelijksdatum, zie Vis, 'De Historia en de Miracula Nova Sancti Adalberti' in: *Egmond tussen Kerk en wereld* G.N.M. Vis en J.P. Gumbert ed. (Hilversum 1993) 67-138: 92-93.

⁷ D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke, *Graven van Holland. Middeleeuwse vorsten in woord en beeld (880-1580)* (Zutphen, 2010) 43.

Brabant is.⁸ Dit was het gebied waarover Petronilla eerst samen met haar echtgenoot en na diens dood in 1121 als regentes voor hun zoon Dirk VI zou heersen.

Twee generaties later, in 1184, trad Mathilde (1151-1218), dochter van koning Afonso Henriques van Portugal en Mafalda van Savoye in het huwelijk met Filips van de Elzas, graaf van Vlaanderen (reg. 1168-1191).⁹ Waar we over de achtergrond van het huwelijk van Petronilla weinig weten, vertelt de kroniekschrijver Gislebertus van Mons in zijn *Kroniek van Henegouwen* (ca. 1200) dat

Graaf Filips van Vlaanderen, die geen echtgenote had, heel hard werkte om een vrouw te krijgen. Daarom stuurde hij gezanten naar Spanje. De gezanten, namelijk ridders en abten die hij had gestuurd om een vrouw voor hem te zoeken in een verre regio, brachten hem Mathilde, de zus van de koning van Portugal, met veel goud en kostbare zijde stoffen.¹⁰

⁸ Een korte geschiedenis over de graven van Holland in de elfde en twaalfde eeuw is te vinden in De Boer en Cordfunke, *Graven van Holland*, 43-55.

⁹ De meeste uitgebreide publicatie over Mathilde is van J. Ariel Castro, 'A rainha Mathilde, condessa de Flandres e princesa de Portugal', *Actas de Quinto Congresso Associação Internacional de Lusitanistas, Universidad de Oxford, 1 a 8 Setembro de 1996*, Thomas F. Earle ed. (Oxford 1998) 1653-1665. Een korte biografie is te vinden bij J. Ferrante, 'Matilda of Portugal'. <https://epistolae.columbia.edu/woman/25280.html>, geraadpleegd 8 augustus 2018.

¹⁰ *Eodem tempore et anno ipse [1184] Phillipus comes Flandria, qui uxore carebat, ad habendam uxorem studiosius laborabat. Unde nuncios suos in Hypaniam direxit. Qui nuncio, milites scilicet et abbates, quos ad querendam sibi uxorum miserat in loquinqum regionem, adduxerunt ei Mathildem Portigalensis regis sororem cum multo auro et pannis sericis preciosis. Gisleberti chronicon Hanoniense*, Monumenta Germaniae Historica SS 21, Wilhelm Arndt ed. (Hannover 1869) 481-601: 541. Zie ook Gislebertus of Mons, *Chronicle of Hainaut*, Laura Napran, ed. (Woodbridge 2005) 91. Gislebertus was kanselier van Boudewijn V van Hainaut, de schoonbroer van Filips van Elzas. Voor een kort biografisch bericht over Gislebertus, zie F.-J. Schmale, 'Gislebert von Mons' in: *Neue Deutsche Biographie* 6 (1964), 416. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118695150.html#ndbcontent>, geraadpleegd 8 augustus 2018.

Gislebertus suggereert hier dat het initiatief voor het huwelijk door Filips werd genomen en dat hij bereid was buiten Noord-Europa te kijken.¹¹ Duidelijk wordt dat de zus van de koning van Portugal, Sancho I, Filips sociale en politieke positie alleen maar kan verbeteren.¹² Om Mathildes status verder te onderstrepen, spreekt Gislebertus over het goud en de kostbare zijden stoffen die zij meebrengt. Hoewel veel schrijvers uitblinken in dit soort algemene beschrijvingen van kostbare objecten, weten we uit oorkonden, inventarissen en kronieken dat bruiden wel degelijk grote sommen geld en karren vol luxe goederen meenamen. De bruid en haar kostbare uitdossing die tijdens de reis ook waargenomen moet zijn, hadden een duidelijke representatieve waarde die bij het machtsvertoon van vorsten en hun dochters hoorde.

Gebeitelde zelfrepresentatie

Ooit sierde het timpaan, dat later in de tuin van het Trippenhuys te Amsterdam geïnstalleerd werd en in 1885 naar het huidige Rijksmuseum werd overgebracht, de west façade van de Egmondse abdijkerk die door de graven van Holland was gesticht.¹³ Welke betekenis kan het timpaan in het gebouwde landschap voor de graven van Holland gehad hebben?

¹¹ Laura Napran wijst erop dat Filips eerder gehuwd was met Elisabeth van Vermandois en dat hij na haar overlijden probeerde om met Marie van Champagne, de halfzuster van Koning Filips Augustus van Frankrijk, te trouwen. Nadat dit plan in duigen viel, richtte hij zijn blik op Portugal. Het vinden van een echtgenote was cruciaal, omdat Filips nog geen opvolger had. Zie Gislebertus of Mons, *Chronicle of Hainaut*, 91 noot 351.

¹² Voor Filips positie, zie Wim Blockmans, 'Flanders', in: *The New Cambridge Medieval History*, vol. 5, Rosamond McKitterick ed. (Cambridge 1999) 405-418: 405.

¹³ Website Rijksmuseum, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.24229>. Geraadpleegd 9 augustus 2018.

Afbeelding 1 Timpaan van Egmond, 1121-1143, bontzandsteen en lood, h 88 × b 175 × d 12,5 cm. Amsterdam, Rijksmuseum, BK-NM-1914.

In de overgeleverde middeleeuwse documenten worden Petronilla's schenkingen van een dorsale en een kazuifel genoemd, maar het timpaan is nergens te bespeuren.¹⁴ Het beeldhouwwerk zelf is daarom de voornaamste bron die iets over functie en betekenis kan melden. De sleutel en staf, samen met de inscriptie op de bovenrand 'O, poortwachter van de hemel, laat deze met gelovig hart voor u knielende menigte binnenkomen en verzoen haar met de hemelse koning,' maken duidelijk dat de centraal afgebeelde figuur Petrus is.¹⁵ De knielende figuren die hem flankeren kunnen worden geïdentificeerd op basis van de inscriptie op de onderrand 'Hier bidt Dirk - Petronilla versiert dit werk' zijn niemand anders dan graaf Dirk VI en zijn moeder gravin Petronilla.¹⁶ Op het eerste gezicht lijkt dit een duidelijke inscriptie. Een baardloze en dus mogelijk jonge Dirk (ca. 1114-1157) staat aan de uitverkoren rechterzijde van Petrus, de handen in devotie geheven en klaarblijkelijk biddend. Zijn moeder Petronilla die een mantel en onderkleed met wijde mouwen draagt, is ook biddend geportretteerd. Maar de gravin deed meer, want volgens de inscriptie 'versierde' zij ook, waarmee niet bedoeld is dat de gravin het werk zelf vervaardigde, maar dat zij het timpaan of de nieuwbouw van de kerk, waarvoor zij volgens het *Gravenregister* dertien pond schonk,

¹⁴ Een dorsale (lat. *dorsale*) is een wandtapijt of kleed over de rugleuning van een (liturgische) zetel.

¹⁵ IANITOR O CELI TIBI P(RO)NV(M) MENTE FIDELI + INTROMIT(T)E GREGEM SV(PER)V(M) PLACANS SIBI REGEM. Website Rijksmuseum.

¹⁶ HIC THID(E)RIC ORAT - OPUS H(O)C PET(R)ONILLA DEC(O)RAT. Website Rijksmuseum .

meefinancierde.¹⁷ Dertien pond was aan aanzienlijk bedrag, maar niet voldoende om de gehele kerk te (ver)bouwen.

H.G.C.M. Klomp dateert het timpaan kort na de dood van Floris II op 2 maart 1121 en duidt het als een gedenkmonument voor de overleden graaf.¹⁸ Hij komt tot deze opvatting op basis van de biddende Dirk, een zoon die voor het zielenheil van zijn vader bidt en zich daarbij tot Petrus richt. Echter, bij een gedenkmonument voor de graaf ligt het meer voor de hand dat Floris zelf was geportretteerd, of dat zijn naam tenminste in de inscriptie voorkomt. Hoe het ook zij, omdat Dirk als baardloze jongeman is afgebeeld, moet het hier volgens Klomp gaan om het kind Dirk dat in 1121 samen met zijn broers Floris en Simon in de *Annales Egmondenses* (loopt tot 1205 en diende als bron voor de *Chronicon*) en de *Miracula Nova Sancti Adalberti* (ca. 1120-1143) nog beschreven wordt als ‘pusillus’ (klein, zwak, onbeduidend).¹⁹ Tegelijkertijd beschouwt Klomp het timpaan als een instrument van propaganda voor Petronilla, die als regentes voor haar zoon Dirk de drijvende kracht achter het timpaan was. Als Petronilla zo belangrijk was – en de inscriptie suggereert dat inderdaad – waarom is zij dan niet aan de meer geprivilegieerde rechterzijde van Petrus is afgebeeld? Dat is bijvoorbeeld het geval in het glas-in-lood venster in de kathedraal van St. Pierre in Poitiers: koningin Eleanor van Engeland (hertogin van Aquitanië) is aan de rechterzijde van Petrus en Christus geportretteerd, terwijl haar man koning Hendrik II van Engeland ter linkerzijde staat.²⁰ In Egmond is echter voor de gangbare man-vrouw opstelling gekozen. Misschien duidt dit erop dat Petronilla wilde benadrukken dat Dirk de legitieme opvolger van Floris II was. Dat zou ook verklaren waarom Dirk niet samen met zijn broers Floris en Simon is geportretteerd. Tegelijkertijd was de boodschap die van een harmonieuze samenwerking tussen moeder en zoon, die beiden een speciale band met Petrus ontwikkelden.²¹

¹⁷ *Liber Sancti Adalberti met Gravenregister*, zie noot 4.

¹⁸ H.G.C.M. Klomp, ‘Het tympaan van Egmond. Kunst als instrument van propaganda’ in: *Egmond tussen Kerk en wereld* G.N.M. Vis en J.P. Gumbert ed. (Hilversum 1993) 139-162: 145 en 157.

¹⁹ *Annales en Chronicon*, 162-163; Vis, ‘De Historia en de Miracula Nova Sancti Adalberti’, 93.

²⁰ J. Jasperse, ‘Visualizing Dynastic Desire: The Twelfth-Century Gospel Book of Henry and Matilda’ *Studies in Iconography* 39 (2018) 135-166.

²¹ Klomp, ‘Het tympaan van Egmond’, 155-157.

Het belang van Petrus blijkt ook uit Dirks pelgrimsreis naar Jeruzalem in 1138. Op de terugweg bezocht hij de paus in Rome – de stad van Petrus – en verzocht de paus om de abdij van Egmond rechtstreeks onder pauselijk gezag te plaatsen, waarmee de paus in 1140 toestemde.²² Is het wellicht ook mogelijk dat het timpaan in deze context tot stand kwam? Net als voor een vroege datering (ca. 1121), zijn er ook nu geen bronnen die hierover zekerheid bieden, maar Dirks jonge leeftijd is niet in steen gebeiteld. Zijn gezicht is, net als dat van Petronilla, behoorlijk afgesleten, zodat lastig vast te stellen is of hij oorspronkelijk daadwerkelijk baardloos was afgebeeld. Een latere datering past bij wat de bronnen melden over het verloop van de bouwgeschiedenis van de kerk. Volgens de *Chronicon Egmundanum* – in navolging van het *Gravenregister* – schonk Petronilla in 1122 weliswaar dertien pond voor de bouw van de kerk waarna de oude kerk werd gesloopt, maar het was pas in het jaar 1139 dat de kerk van Egmond voltooid werd door abt Walter, waarna de kerk op 7 oktober 1143 gewijd werd door bisschop Hartbert van Utrecht ‘in tegenwoordigheid van graaf Dirk en zijn echtgenote Sophia, en met een oneindige menigte volk bijeen.’²³ Het is niet duidelijk wat precies bedoeld wordt met een voltooide kerk (*perfectum est templum*). Volgens Cordfunke werden in 1136 de eerste altaren gewijd in de absis, waarna in 1143 het hoofdaltaar gewijd werd, zodat koor en dwarschip voltooid moeten zijn geweest, waarna met de bouw van het schip begonnen werd.²⁴ Het is niet alleen mogelijk dat, zoals Klomp voorstelde, het timpaan rond 1139-1144 geïnstalleerd werd, maar ook dat het naar aanleiding van de pelgrimsreis van Dirk vervaardigd werd om de bijzondere devotie van zoon en moeder te benadrukken.

De tekst op de bovenrand is een oproep aan Petrus om moeder en zoon en de overige gelovigen de kerk en het hiernamaals binnen te laten treden. Met de knielende menigte werden niet alleen Petronilla en Dirk bedoeld, maar ook andere bezoekers die de kerk betraden en onder het timpaan doorliepen wanneer ze de kerk ingingen. De in steen gehouwen beeltenissen van Petronilla en Dirk waren bedoeld om de gravin en haar

²² Idem.

²³ *Annales en Chronicon*, 162-165 (*Annales* 1121/*Chronicon* 1122 nieuwbouw en sloop oude kerk, maar *Annales* noemen niet de schenking van 13 pond), 190-191 (1139 voltooiing kerk; 1143 wijding kerk ‘presente theoderico comite et uxore ieus Sophia et congregato populo infinite multitudinis’).

²⁴ E.H.P. Cordfunke, *Opgravingen in Egmond. De abdij van Egmond in historisch-archeologisch perspectief* (Zutphen 1984): 78.

zoon te vereeuwigen en zo voor altijd onderdeel te laten zijn van de religieuze gemeenschap die zijn bestaansrecht aan de graven van Holland te danken had.

De vraag naar de datering van het timpaan raakt op de achtergrond als we bedenken welke indruk de abdijkerk van Egmond gemaakt moet hebben. De architectuurhistoricus Elizabeth Den Hartog stelt dat er in het gehele graafschap Holland aan het einde van de twaalfde eeuw nog geen vijftig stenen kerken te vinden waren. De grootste en meest imponerende gebouwen waren de abdijkerken in Egmond en Rijsburg, beide met Petronilla's steun gebouwd.²⁵ Dit wisten Petronilla en haar zoon natuurlijk en in dit licht bezien moet het timpaan ook beschouwd worden als een uiting van Petronilla's zelfbewustzijn. Middels architectuur – waar het timpaan onderdeel van was – wist zij haar aanwezigheid en die van haar nakomelingen in het graafschap zichtbaar te maken en trachtte zij religieuze gemeenschappen en onderdanen aan zich te binden. Een monument dat geconcipeerd was voor de eeuwigheid kon echter niet verhelpen dat de relatie tussen abdij en graven geleidelijk verslechterde.²⁶ Rond 1200 functioneerde de abdijkerk niet langer als grafplek van de Hollandse graven die voortaan in Rijsburg ter aarde gedragen werden. De plek waar Petronilla in 1144 ook haar lichaam liet begraven.

Het hierboven geschetste portret van Petronilla en haar familie doet wellicht vermoeden dat de graven in een Hollands vacuüm opereerden. Dat was natuurlijk niet zo. Zo waren er, onder andere via Petronilla, contacten met Vlaanderen. In de dertiende eeuw koos Vlaanderen de zijde van Petronilla's achterkleinzoon Dirk VII en diens echtgenote Aleid. Gravin Aleid verzette zich tegen Dirks broer Willem I die het graafschap Holland probeerde te usurperen ten koste van haar dochter Ada, de door Dirk benoemde rechtmatige opvolger.²⁷ Zij werd hierin gesteund door Ada's echtgenoot Lodewijk II van Loon. In het conflict tussen Willem en Lodewijk koos Philips van Namen, de broer van graaf Boudewijn van

²⁵ Elizabeth den Hartog, 'Bouwen voor prestige, ziel of vrede. De oudste stenen kerken in Holland en hun opdrachtgevers', *Bulletin KNOB* 97.1 (1998) 15-30.

²⁶ Cordfunke, *Opgravingen in Egmond*, 27-28.

²⁷ Marion van Bussel, 'Aleid van Kleef'.

[Http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/aleidvankleef](http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/aleidvankleef) [13/01/2014], geraadpleegd 10 augustus 2018; F.W.N. Hugenholtz, 'Ada van Holland' in: *Middeleeuwers over vrouwen*, deel 1, R.E.V. Stuip en C. Vellekoop, ed. (Utrecht 1985) 12-27.

Vlaanderen, de kant van Lodewijk. Het plan was om Zeeland op Willem te veroveren, maar zover kwam het niet, want door bemiddeling van onder anderen Mathilde, ‘de weduwe van graaf Philips, die de titel van koningin mocht dragen’ werd vrede gesloten.²⁸ We zullen zien dat gravin Mathilde haar koninklijke imago zelf actief uitdroeg via haar zegel-matrijs (stempel).

Blijvende impressie

Dat koningin-gravin Mathilde een belangrijke politieke rol speelt in het graafschap Vlaanderen en daarbuiten, is bekend. Haar zegel dat aan bijna alle door haar uitgegeven oorkonden hing en dat de op perkament vastgelegde beslissingen, schenkingen en verzoeken valideerde, wordt doorgaans buiten beschouwing gelaten in studies naar Mathilde.²⁹ Het is juist haar zegel dat inzicht geeft in hoe de gravin haar eigen koninklijke positie benadrukte door haar Portugese dynastieke connectie te visualiseren. Het zegel toont hetzelfde zelfbewustzijn dat Mathilde ook in politieke aangelegenheden aan de dag legde. In tegenstelling tot het monumentale timpaan dat een vaste plek had, was het zegel een mobiel object dat via een publieke handeling aan het perkament verbonden werd en op diverse locaties terecht kwam.

²⁸ ‘En toen men op het punt stond slaags te raken, was er een vlug verkeer van boodschappers en liep de aanstaande strijd uit op het goede van een verzoening. Dit was met grote inspanning tot stand gebracht door de gravin van Vlaanderen, de weduwe van graaf Philips (die de titel van koningin mocht dragen), en de proost van Brugge. De voorwaarde voor de vrede was een som van 105000 marken. Vertrouwend op de macht van een zo grote graaf waren Lodewijk en gravin Adelheid met een leger naar Utrecht gekomen, alsof zij Holland al in bezit hadden. Maar toen zij de brief en het bericht over de vrede en verzoening hadden ontvangen, en toen er helemaal geen hulp werd geboden, zijn zij, in hun verwachtingen teleurgesteld en gedesillustioneerd, naar hun eigen land teruggekeerd.’ *Annales en Chronicon*, 332-333. Zie voor een overzicht van het verloop van het conflict tussen Lodewijk van Loon en Willem I, R. Zijlman, *Troebele betrekkingen. Grensscheepvaart en waterstaatskwesties in de Nederlanden tot 1800* (Hilversum 2017) 165-169.

²⁹ Voor Mathildes oorkonden, zie *De oorkonden der graven van Vlaanderen, 1191 - aanvang 1206*, 2 vols, W. Prevenier ed. (Brussel 1966) met een beschrijving van haar zegels in vol. 1, 481-484; De vroege oorkonden (1168-1191) zijn niet op papier geëditteerd, maar digitaal wel toegankelijk via <http://www.diplomata-belgica.be>.

Toen koningin Mathilde van Portugal in 1184 naar Vlaanderen vertrok, was haar enige nog levende broer Sancho I (1154-1211) misschien wel opgelucht. Nu had hij het rijk voor zich alleen. In 1172 besloot Koning Afonso Henriques (†1185) namelijk Sancho en Mathilde, die in Portugal Teresa heette, beiden tot erfgenamen van de Portugese troon te maken. Al eerder duiken broer en zus, samen met hun zus Urraca, in de documenten van hun vader op als *rex* (koning) en *regina* (koningin).³⁰ We zagen hierboven al dat de auteur van de Egmondse *Annalen* expliciet melding maakt van Mathildes koninklijke titel en hij was zeker niet de enige die dat deed. Terecht heeft José Ariel Castro dan ook opgemerkt dat deze titel niet slechts ‘decoratief’ was, maar een werkelijkheid reflecteerde die buiten Iberië bekend was.³¹ In de oorkonden van Afonso Henriques en in gezamenlijke Portugese oorkonden draagt zij de titel van koningin, maar ook in kronieken en oorkonden van haar eerste echtgenoot Filips van Vlaanderen wordt Mathilde zo aangeduid.³² In 1187 gaat er uit naam van Filips een oorkonde uit waarin hij Mathilde ‘illustere koningin, dochter van de koning van Portugal, mijn echtgenote’ noemt.³³ Als Filips op 1 juni 1191 in Akko sterft, is Mathildes rol zeker niet uitgespeeld.

Mathildes zegel-matrijzen die in de voor- en achterzijde van de was gedrukt werden zijn niet bewaard gebleven, maar op basis van de overgeleverde was zegels weten we dat de gravin van Vlaanderen twee verschillende zegels gebruikte die zeer aan elkaar verwant zijn. Het eerste zegel lijkt ze vanaf 1187 tot 1195 gebruikt te hebben, waarna ze in elk geval tot 1214 een ander zegel voerde.³⁴ Op de voorzijde van het eerste zegel is Mathilde in een elegante houding driekwart naar (heraldisch) rechts

³⁰ Voor het gebruik van deze titels, zie M. Shadis, ‘The First Queens of Portugal and the Building of the Realm’, in: *Reassessing the Roles of Women as ‘Makers’ of Medieval Art and Architecture*, Therese Martin ed. (Leiden 2012), 672-702: 675.

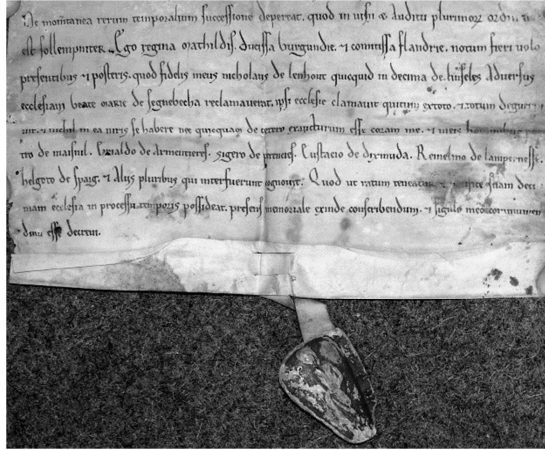
³¹ J. Ariel Castro, ‘Sancho e Teresa entre seus irmãos e na Política de Afonso Henriques após o desastre de Badajoz’, *2e Congresso Histórico de Guimarães. D. Afonso Henriques e sua Época*, vol. 2 (Guimarães, 1996) 289-317: 303.

³² Shadis, ‘The First Queens of Portugal’, 678 noot 14 waarin Shadis een oorkonde aanhaalt waarin Teresa-Mathilde als *Regina Domina Tarasia* aangeduid wordt.

³³ *Matilde illustri regina, filia regis portugalensis, uxore mea, Cronica et cartularium monasterii de Dunis* (Brugge 1865) vol. 2: 355.

³⁴ R. Laurent, *Sceaux des princes territoriaux belges du Xe siècle à 1482* (Brussel 1993) I.1: 187, cat. 98-99 (zegel 1187-1195) en 188, cat. 101-101 (zegel 1196-1214). Zijn beschrijvingen en verwijzingen naar de zegels zijn te vinden op http://mercantes.free.fr/sceaux/presentation_philippe_alsace.htm.

gedraaid, de plooiën van haar jurk vallen over haar knieën en de lange mantel hangt losjes over haar rechterborst en schouder.

Afbeelding 1 Oorkonde en zegel Mathilde, 1193-1195. Perkamert, ca. 15,7 x 16,2 cm. Brugge, Archief Groot Seminarie [A Gr. Sem.], Zonnebeke 16.

Haar haar is bedekt met een doek en in haar rechterhand houdt de gravin een *fleur-de-lis*, terwijl de andere hand op haar heup rust. De voorzijde van het tweede zegel is op gelijke wijze gedecoreerd, maar nu is de gravin naar links gedraaid, bedekt de mantel haar beide schouders en is de *fleur-de-lis* eerder een kleine boom geworden. Ook nu draagt de gravin een sluier en in plaats van haar hand op de heup, houdt Mathilde haar mantelkoord vast. Bij beide zegelontwerpen is de voorzijde langs de rand voorzien van de legende +SIGILLVM : REGINE . MATHILDIS (zegel van koningin Mathilde), een duidelijke verwijzing naar haar Portugese status als koningin.

Recent heeft Miriam Shadis erop gewezen dat Mathilde en haar broers en zussen belangrijk waren voor het creëren van een koninklijke identiteit in Portugal. Het ging hier om een project waarin de gehele familie participeerde.³⁵ Mathilde – of de kanselarij waar de oorkonden vervaardigd werden – nam dit klaarblijkelijk serieus. Op ingenieuze wijze wordt deze connectie verder vormgegeven door het gehele zegel een driehoekige

³⁵ Shadis, 'First Queens of Portugal', 671-678.

wapenschildvorm te geven. Bovendien wordt op de achterzijde van de beide zegeltypes het Portugese familiewapen, bestaande uit vijf kleine schildjes die een kruis vormen, toegevoegd. Middels vorm en heraldiek verbond Mathilde zich nog explicieter aan het Portugese koningshuis waar dezelfde zegelontwerpen gevoerd werden door haar vader Afonso en haar broer Sancho.³⁶

Afbeelding2 Oorkonde van Sancho I, 1191. Perkament, 45 x 32,2 cm.
Ordem de Avis e Convento de São Bento de Avis, mç. 2, n.º 103.
Digitaal in Arquivo Nacional Torre de Tombo,
PT/TT/OACSB/001/0002/00103

Dit ging beslist niet onopgemerkt voorbij. Zeker als we in ogenschouw nemen dat puntig-ovaal de gangbare vorm voor de meeste vrouwenzegels

³⁶ Afonso Henriques' zegel wordt genoemd door M. de Rosário Barbosa Morujão, 'A sigilografia portuguesa em tempos de Afonso Henriques', *Medievalista* 11 (2012) 1–30: 21. Het zegel van Sancho kan hangt aan een oorkonde uit 1191 (Spaanse era 1229). Zie <http://digitarq.arquivos.pt/viewer?id=4635272>, geraadpleegd 14 augustus 2018.

was, en dat deze in de twaalfde eeuw doorgaans niet heraldisch versierd waren.

Mathilde communiceerde niet alleen haar Portugese koninklijke achtergrond, maar ook haar status als gravin van Vlaanderen die ze aan haar huwelijk met Filips te danken had. Op de achterzijden van beide zegeltypes is op de buitenrand respectievelijk de legendes +VXORIS : COMITIS : FLANDRIE (echtgenote van de graaf van Vlaanderen) en COMITISSE FLANDRENSIS (gravin van Vlaanderen) aangebracht.³⁷ Het meest in het oog springende is dat welke kant van Mathildes zegels ook bekeken werd, de Portugese connectie altijd aanwezig was. Mathilde verbond zichzelf heel expliciet aan haar Portugese verwanten, terwijl ze ook niet naliet te communiceren welke positie ze via haar eerste echtgenoot Filips verkregen had. Dat bleef ze doen nadat Filips overleden was en Mathilde ondertussen hertrouwd was met hertog Eude III van Bourgondië, wier titel ze ook aannam, getuige de hier afgebeelde bezegelde oorkonde ('ego regina Mathildis, ducissa Burgundie, et comitissa Flandrie').³⁸

Elke keer dat Mathilde haar zegelstempel in de warme was duwde, verbond zij zichzelf actief aan het recent gestichte koninkrijk Portugal (ca. 1169) dat voorheen tot Castilië-León behoorde.³⁹ Mathilde was niet de enige Portugese erfgename die hiertoe visuele middelen inzette. Haar zus Urraca (1148-ca. 1211), die in 1165 de Leonese koning Fernando II huwde, vaardigde in 1204 een oorkonde uit waaraan oorspronkelijk ook haar zegel hing.

³⁷ Laurent, *Sceaux des princes territoriaux*, I.1: 187, noot 230.

³⁸ *De oorkonden der graven van Vlaanderen, 1191 - aanvang 1206*, vol. 2: no. 47; http://www.diplomata-belgica.be/charter_details_en.php?dibe_id=296.

³⁹ Voor een beknopte geschiedenis over het ontstaan van het koninkrijk Portugal, zie Shadis, 'First Queens of Portugal', 676.

Afbeelding 3 Oorkonde van Urraca (detail), 1204. Perkamant, 31,9 x 25,6 cm. Zamora, Archivo de la Catedral, ACZa 8/24.

Dat blijkt niet alleen uit alleen het zegelkoord, maar ook uit de clausule waarin 'koningin vrouwe Urraca' aangeeft dat ze de oorkonde liet maken en het geheel met haar zegel verzekerde.⁴⁰ Zo informeert de koningin dat zij de opdracht gegeven heeft de oorkonde op te laten stellen en dat zij de juridische inhoud samengesteld en bevestigd heeft, en dat het document gecertificeerd is met het aanhangen van het zegel dat nu verloren is. Behalve een was zegel, liet zij onderaan het perkament ook een getekend 'signum' achter, een persoonlijk teken in inkt dat in twaalfde-eeuwse Iberische oorkonden regelmatig voorkomt. Het is doorgaans rond ('signum rodado'), bevat de naam van de uitvaardiger en in het geval van Urraca's echtgenoot Fernando ook een leeuw.⁴¹ In tegenstelling tot traditionele *signa* die rond zijn, is in de oorkonde van Urraca de typische wapenschild-vorm van Portugese zegels overgenomen. Hoewel we alleen maar kunnen gissen naar het uiterlijk van Urraca's was zegel, zou dit wel eens zeer vergelijkbaar met dat van haar zus Mathilde geweest kunnen zijn.

⁴⁰ *Ego regina donna Vrracha hanc cartam quam fieri iussi roboro et confirmo et sigillo meo comunio.* Zie 'Signum de Urraca Alfonso, madre de Alfonso IX', *Alfonso IX y su época. Pro utilitate regni mei.* Tent. cat. Palacio de Exposiciones Kiosco Alfonso (Madrid 2008) cat. 15.

⁴¹ Voor het waszegel en de 'signum rodado' van Fernando II, zie M. T. Carrasco Lazareno, 'El sello real en Castilla: tipos y usos del sellado en la legislación y en la práctica documental (siglos XII-XVII)', in: J. C. Galende Díaz coord. en N. Ávila Seoane en B. Santiago Medina ed., *De sellos y blasones: miscelánea científica* (Madrid 2012) 63-170: 95-98.

Conclusie

Het timpaan van Egmond en de zegels van Mathilde waren geen willekeurige creaties, maar het resultaat van het actief handelen van beide gravinnen. De totstandkoming van deze objecten was onderdeel van uitgedachte en gecalculerde acties waarmee beide vrouwen zonder twijfel iets wilden bereiken. Het tonen van status was voor zowel Petronilla als Mathilde belangrijk, omdat ze daarmee aangaven welke maatschappelijke positie zij innamen op basis van hun titel, landsgebieden en dynastieke en religieuze connecties. In het timpaan is Petronilla niet alleen geportretteerd als gravin en opdrachtgeefster, maar ook als moeder van graaf Dirk VI van Holland, als begunstiger van het huisklooster te Egmond en als iemand met een bijzondere relatie tot Petrus. De zegels van Mathilde getuigen van haar status als (voormalig) koningin van Portugal en als echtgenote van de graaf van Vlaanderen waaraan ze haar titel en landsgebieden te danken had. Maar het uitdragen van een maatschappelijke positie was slechts een eerste stap in een proces dat tot doel had *peers*, religieuze gemeenschappen, nakomelingen en opponenten te beïnvloeden. De in steen gebeitelde representatie van Petronilla en Dirk te Egmond diende als een constante herinnering dat de monniken zorg moesten dragen voor hun zielenheil. Middels gebeden en missen werden de graven en gravinnen herinnerd en bleven zo aanwezig in het religieuze en politieke Hollandse landschap. Met haar zegels drukte Mathilde letterlijk haar autoriteit op de oorkonden en waarborgde ze hun authenticiteit. Daarmee bezegelde de koningin-gravin het lot van abdijen, kerken en vazallen in haar weduwegoed. Vereeuwigd in zandsteen en bijenwas lieten Petronilla en Mathilde impressies achter die inzichtelijk maken dat visuele cultuur een cruciale rol speelde in het behartigen van persoonlijke en dynastieke belangen. Daarmee zijn visuele media belangrijke bronnen – soms zelfs de enige bronnen – die ons beeld van middeleeuwse vrouwen, mannen en macht nuanceren, veranderen, en ter discussie stellen.